

ATATÜRK KÜLTÜR, DİL VE TARİH YÜKSEK KURUMU
TÜRK TARİH KURUMU YAYINLARI
VIII. Dizi – Sayı 13*

XVI. TÜRK TARİH KONGRESİ

Ankara: 20-24 Eylül 2010

KONGREYE SUNULAN BİLDİRİLER
V. CİLT

ATATÜRK VE TÜRKİYE CUMHURİYETİ
TARİHİ

ANKARA
2015

SEVKİYATA TABİ TUTULAN RUM VE ERMENİLERİN GAYRİMENKULLERİNE EL KOYMA İDDİALARI

NEVZAT ARTUÇ*

A-Rum Sevkiyatı

1- Sevkiyat Olayına Kadar İttihatçı-Rum İlişkisi

XX. Yüzyıl başlarında Osmanlı Devleti ve Patrikhane kayıtlarına göre Marmara, Batı Anadolu, Karadeniz sahili İstanbul, Trakya ve Anadolu'nun belirli bölgelerinde, 1.800.000 ila 2.000.000 civarında Rum vatandaş yaşamaktaydı.¹ Rumlar eğitim ve ticaretle söz sahibiydiler. 1829 yılında Yunanistan'ın kurulmasıyla birlikte Rumlar, kendilerini Bizans İmparatorluğu'nun yegâne varisi olarak görmeye başlamışlar ve birleşme hayalleri kurmuşlardır. Bu yüzden II. Abdülhamit'in otoriter yönetiminden hiç de memnun değillerdi. 23 Temmuz 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı ülkedeki bütün azınlıklar gibi Rumlar tarafından da sevinçle karşılanmıştır. Yeni dönemde hâkimiyeti ele geçiren İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Osmancılık politikasına sarılması, ayrıcalıklı olmayı bekleyen Rumları rahatsız etmiştir. Rumlar *Megalo İdea* adını verdikleri hayallerine kavuşabilmek için karşılarında bu defa İttihatçıları bulmuşlardır. İttihatçılara cephe almaya başlayan Rumlar, muhaliflerin kurduğu Ahrar Fırkası ile yakınlaşmaya başlamışlardır. Hatta 31 Mart Olayı sırasında muhalefetle işbirliği yapmaktan bile çekinmemişlerdir².

* Adıyaman Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü nartuc27@gmail.com

¹ Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi (İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği 1913-1918)*, İletişim Yay., İstanbul 2008, s. 449.

² Feroz Ahmad, *İttihatçılıktan Kemalizme*, (Çev. Fatmagül Berktaş Baltalı), Kaynak Yay., İstanbul 1996, s. 99.

İttihatçılar, II. Meşrutiyet'in ilk yıllarında imparatorluğun dağılmaması adına Osmanlıcılık ideolojisine sarılmışlardır. bu çerçevede gayr-i müslim unsurlar arasında eşitlik sağlamak yolunda önemli adımlar atmışlardır. 1910 yılında kabul edilen *Kilise ve Mektepler Kanunu* ile Patrikhane'ye bağlı çok sayıda Rum kilisesi Bulgar ve Uahlara verilmiştir. Rumlar böylece dini alandaki üstünlük ve ayrıcalıklarını kaybetmişlerdir. Durumu kabullenemeyen Rumlar, *Kilise ve Mektepler Kanunu*'nu şiddetle protesto ettiler. Padişah Mehmed Reşad ile görüşerek söz konusu kanunun iptal edilmesini talep etmişler ancak başarılı olamamışlardır. Bu olay Rumlar ile İttihatçılar arasındaki gerginliğin turmanmasına neden oldu. Nitekim Rumlar, 1912 seçimlerinde (Sopalı Seçimler) İttihatçılara karşı açıkça Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nı desteklemişlerdir³. Buna karşılık itihatçıların talimatlarıyla Rumlar bürokrasiden uzak tutulmaya çalışılmış ve Meclis'teki milletvekili sayıları 1912 seçimlerinin ardından 26'dan 15'e düşürülmüştür. Birinci Balkan Savaşı'nda alınan ağır yenilgi ve Balkanlardan Anadolu'ya yüz binlerce Türk-Müslüman nüfusun göç etmesi İttihatçılarla Rumlar arasındaki ilişkileri kopma noktasına getirmiştir.⁴

Rum Patrikhane yöneticilerinin, 1913 sonlarına doğru açık bir şekilde siyasetle uğraşmaya başlamaları ve muhalefete destek vermeleri üzerine, dönemin İttihatçı İstanbul Muhafızı Cemal Bey sert beyanatlarda bulunmuştur. Patrikhane'nin sadece dini meselelerle uğraşması gerektiğinin altını çizen Cemal Bey, yapılan teşebbüsleri *Küstahça bir cüret!* olarak değerlendirmiştir⁵. Kısa bir süre sonra da İstanbul'daki Rumca yayın yapan gazeteler, kanunlara aykırı yayın yapmalarından dolayı Cemal Bey tarafından kapatılmışlardır. Bu olay üzerine, İstanbul'daki Rum vatandaşlardan müteşekkil üç kişilik bir heyet önce Adliye ve Dâhiliye Nazırlarını, sonra da Sadrazam'ı ziyaret ederek gazetelerinin açılmasını istemişler ancak bir sonuç elde edememişlerdir⁶.

2- Rum Sevkiyatı Kararı Niçin Alınmıştır?

Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması Rumları sevindirmiştir. Marmara, Ege ve Karadeniz gibi kıyı bölgelerinde yaşayan Rumların bir kısmı savaş sırasında İtilaf Devletleri için gönüllü casusluk yapmaya başlamışlardır. Casus Rumlar, fenerlerle limanlara yaklaşan İtilaf Devletleri gemilerine yol göstermişlerdir. Batı Anadolu'da Çanakkale Savaşları'nın devam ettiği tarihlerde yapılan bu tür faaliyetler Hükümeti oldukça zor durumda bırakmıştır. Ayrıca İtilaf Devletleri'nin Çanakkale'yi geçmesi durumunda kıyı bölgelerdeki Rumlarla işbirliği yapmaları kaçınılmazdı. Öte yandan Karadeniz'de Rus ordularına istihbarat faaliyetlerinde bulunan Rumlar,

³ Hasan Taner Kerimoğlu, "Kilise ve Mektepler Kanunu Örneğinde II. Meşrutiyet Dönemi'nde İttihatçı-Rum İlişkileri", *ÇTTAD*, VI/14, (2007/Bahar), s. 10-11, 21.

⁴ Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s. 107-110.

⁵ *Tasvir-i Efkâr*, 124-923, 27 Kasım 1913, s. 1.

⁶ *Tasvir-i Efkâr*, 124-923, 27 Kasım 1913, s. 1.

bölgede kurmuş oldukları silahlı örgütlerle yerli halka yönelik saldırılar tertiplemeye başlamışlardır⁷. Dâhiliye Nazırı Talat Bey, 11 Eylül 1916 tarihli yazısında Yunanistan'ın savaşa girme ihtimali bulunduğundan bahsederek kıyı bölgelerdeki Rumların sevkياتının zorunluluğuna dikkat çekmiştir⁸.

Rumların casusluk faaliyetleri, Anadolu dışındaki vilayetlerde de görülmüştür. Bu konuda en çarpıcı örnek Lübnan Vilayet'ine bağlı Trablusşam Rum Metropolitisi Anatoli Serara'nın durumudur. Serara'nın savaş öncesi ve savaş sırasında Fransa lehine propaganda faaliyetlerinde bulunduğu, casus kiraladığı ve Suriye'deki Osmanlı askeri harekâtı hakkında Fransa'ya bilgi sızdırdığı IV. Ordu Komutanı Cemal Paşa tarafından belgeleriyle birlikte ortaya çıkarılmış ve adı geçen şahıs derhal Şam Sıkıyönetim Mahkemesi'ne sevk edilmiştir⁹. 7 Ekim 1915'te yapılan yargılama sonucunda Metropolit'e istinat edilen suçlamaların gerçekliği ortaya çıkarılmış ve idam cezasına çarptırılmasına karar verilmiştir¹⁰. Benzer şekilde Fransa lehine çalışmalarda bulunduğu tespit edilen Suriye Vilayeti'ne bağlı Baalbek Rum Metropolitisi, Dâhiliye Nazırı Talat Bey'in yazılı emirleriyle Ankara'ya sürgüne gönderilmiştir¹¹.

Yaşanan sonderece tehlikeli ve ciddi gelişmeler üzerine iç güvenliğin sağlanması amacıyla, 1916 başlarında Marmara, Karadeniz, Ege, Akdeniz gibi kıyı şeridi olan bölgelerde savaş alanlarına, askeri tesislere yakın durumdaki Rum nüfusun Anadolu içlerine sevk edilmesine karar verildi¹². Sevkياتın düzenli bir şekilde gerçekleştirilmesi, suistimallere yer verilmemesi amacıyla bizzat Talat Bey tarafından ilgili valiliklere yazılar gönderildi. Taşıma işlemi için çok sayıda gemi ve araba tahsis edildi. Kafilelerin güvenliğinin sağlanması amacıyla gerekli güvenlik tedbirleri alındı ve sevkيات derhal başlatıldı. Yaklaşık 200.000 civarında Rum vatandaş, yaşadıkları bölgelerden çıkartılarak Ankara, Edirne ve Balıkesir'in iç bölgeleriyle Afyon, Kütahya, Eskişehir, Konya, Maraş ve Kastamonu gibi zorunlu sevkيات bölgelerine başarıyla ulaştırıldı. Rum vatandaşların ulaşım - konaklama masrafları ve günlük ihtiyaçları Hükümet tarafından karşılandı¹³.

⁷ Mustafa Özdemir, "I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Tarafından Gerçekleştirilen Rum Tehciri", *ÇTTAD*, VI/14, (2007/Bahar), s. 28-30.

⁸ Taner Akçam, *Ermeni Meselesi Hallolmuştur*, İletişim Yay., İstanbul 2008, s. 120-122.

⁹ *ATASE Arşivi*, K. 536, D. 2095, F. 7-5, 25 Şubat 1331 (9 Mart 1916).

¹⁰ *ATASE Arşivi*, K. 536, D. 2095, F. 12-9, 12-10, 12-11, 24 Eylül 1331 (7 Ekim 1915); Nevzat Artuç, *Cemal Paşa (Askeri ve Siyasi Hayatı)*, TTK Yay., Ankara 2008, s. 283.

¹¹ Ortamın gergin olmasına rağmen, Roma'daki Papa Vekili'nin ricası üzerine Metropolit, 1917'de İstanbul'a gönderilmişti. *ATASE Arşivi*, K. 536, D. 2095, F. 23-3, 23-4, 27 Kanun-i sâni 1333 (27 Aralık 1917); Nevzat Artuç, *a.g.e.*, s. 283.

¹² Akçam Rumlara yönelik sevkيات kararının, 23 Ocak 1915'te alındığını iddia etmektedir. Taner Akçam, *a.g.e.*, s. 116.

¹³ Mustafa Özdemir, *a.g.m.*, s. 32-35.

B-Ermeni Sevkiyatı

1- Sevkiyat Olayı'na Kadar İttihatçı- Ermeni İlişkisi

Ermenilerin İttihatçılar ile olan yakın ilişkileri II. Meşrutiyet'in ilanından önce başlamıştır. 27 Aralık 1907'de Paris'te toplanan İkinci Jön Türk Kongresi'ne İttihat ve Terakki Cemiyeti adına Ahmet Rıza ve Sezai Beyler, Prens Sabahaddin Grubu adına Fazlı ve Nihat Reşad Bey ve Ermeni Taşnaksutyun Cemiyeti adına Malumyan Efendi katılmışlardır¹⁴. Üç gün süren yoğun görüşmelerin ardından Ermeniler, II. Abdülhamit'in devrilmesi ve meşrutiyet idaresinin yeniden tesisi için ihtilâl yoluna başvurulması hususunda İttihatçılarla ortak hareket edilmesi kararını almışlardır¹⁵.

İttihatçı-Ermeni ilişkileri II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinin ardından olumlu yönde gelişmeye devam etmiştir. Taşnaksutyun Cemiyeti yetkilileri, 1908 Ağustos'unda İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin önde gelen isimleriyle bir görüşme yapmışlardır. Söz konusu görüşmelere İttihat ve Terakki Cemiyeti adına Cemal Bey, Talat Bey, Dr. Bahattin Şakir Bey, Prens Sabahaddin Grubu adına, Dr. Nihat Reşad Bey ve Taşnaksutyun Cemiyeti adına da Malumyan ve Şahrikyan Efendiler katılmışlardır. Prens Sabahaddin Grubu'ndan Dr. Nihat Reşad Bey, Ermenilerle *Adem-i Merkezîyet* fikri hususunda görüş birliğine varmıştır. Ancak İttihat ve Terakki Cemiyeti üyeleri, *Adem-i Merkezîyet* fikrinin sakıncalı taraflarının ortadan kaldırılmasını istemişlerdir. Buna karşılık Taşnaksutyun Cemiyeti üyeleri ülke içerisindeki faaliyetlerini serbest olarak sürdürebilme talebinde bulunmuşlardır. Olumlu geçen görüşmeler sonucunda İttihatçılar ile Ermeniler arasında uzlaşma sağlanmıştır. Böylece İttihatçılar imparatorluğun parçalanmaması ve II. Meşrutiyet idaresinin korunması yolunda önemli bir işbirliği gerçekleştirmiş oldular.¹⁶

İttihatçılar ile Ermeniler arasındaki yakınlık, 1909 Ocak başlarında Türk, Kürt ve Ermeniler arasındaki arazi anlaşmazlıklarının çözümü için Doğu Anadolu'ya gönderilecek teftiş heyeti seçimlerinde de kendisini göstermiştir. Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti, söz konusu heyet için Türk ve ikisi Ermeni olmak üzere toplam dört kişi tayin etmiştir. Teftiş heyetindeki Türk üyelerden birincisi, Avrupa'da bulunduğu sırada Taşnaksutyun Cemiyeti liderleriyle iyi ilişkiler kurmuş olan Kurmay Binbaşı Zeki Bey, ikincisi ise Cemal Bey idi. Üstelik Cemal Bey'nin üye olması yönündeki talep Taşnaksutyun Cemiyeti üyelerinden gelmiştir. Ancak bu sırada patlak veren 31 Mart

¹⁴ Y. Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, C. II/IV, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s. 136.

¹⁵ Y. Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı...*, C. II/IV, s. 128-142; A. Bedevi Kuran *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, Tan Matbaası, İstanbul 1945, s. 234-243.

¹⁶ Cemal Paşa, *Hatıralar*, (Tamamlayan ve Tertipleyen Behçet Cemal), Selek Yay., İstanbul 1959, s. 345-347. İ. Hami Danişment ise, bu anlaşmayı İttihat ve Terakki'nin kendi çıkarlarını devam ettirmek için memleket aleyhindeki bütün zararlı cemiyetlerle işbirliği yapması olarak değerlendirmiş ve İttihatçıları ağır bir şekilde eleştirmiştir. İ. Hami Danişment, *Sadrâzam Tevfik Paşa'nın Dosyasındaki Resmî ve Hususî Vesikalara Göre 31 Mart Vakası*, İstanbul 1961, s. 121-122.

Olayı nedeniyle teftiş heyeti gönderilmesi işi tamamen rafa kaldırılmıştır¹⁷. Takip eden günlerde Adana'da meydana gelen üzücü olaylar İttihatçılar ile Ermeniler arasındaki olumlu ilişkileri gölgeleyememiştir. Olayların hemen sonrasında İttihatçıların önde gelen isimlerinden Cemal Bey Adana'ya vali olarak atanmıştır. Cemal Bey Adana'ya geldikten sonra Türkler ile Ermeniler arasındaki soğukluğu gidermeye çalışmıştır. Bu amaçla, Adana'daki Türk ve Ermeni ileri gelenlerini sık sık toplantılara çağırarak itidal tavsiyelerinde bulunmuş ve geçmişin kötü izlerini silmeye çalışmıştır. Cemal Bey'in Adana'da Ermenilere karşı sergilediği insancıl tutum, ülkedeki pek çok aydın tarafından eleştiri konusu edilmiştir¹⁸.

Adana'da başlayan olumlu hava, İstanbul'da da devam ettirilmiş, Eylül 1909'da İttihat ve Terakki Cemiyeti Genel Merkezi ile Taşnaksutyun Cemiyeti'nin İstanbul sorumlu heyeti arasında bir antlaşma imzalanmıştır. Söz konusu antlaşmada Meşrutiyet rejiminin korunması, 31 Mart ve Adana Olayları'nın tekrür etmemesi gibi hususlarda işbirliği yapılmasına karar verilmişti¹⁹. İttihat ve Terakki Cemiyeti, 23 Eylül 1909 tarihli toplantısında almış olduğu bir kararla kurulacak Hükümetlerde mutlaka bir Ermeni bakana yer verileceğini taahhüt etmiştir²⁰. Bu karar doğrultusunda Gabriel Norodunkiyan Efendi, 5 Mayıs 1909'da kurulan İkinci Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti'nde Ticaret ve Nafia Nazırlığı'na, 22 Temmuz 1912'de kurulan Ahmet Muhtar Paşa ve 29 Ekim 1912'de kurulan Kamil Paşa Hükümetlerinde Hariciye Nazırlığı'na getirilmiştir. Aynı karar gereğince bu defa Oskan Efendi, 13 Haziran 1913'te kurulan Said Halim Paşa Hükümeti'nde Posta ve Telgraf Nazırlığı'na atanmıştır²¹.

Taşnaksutyun Cemiyeti'nin, 17 Ağustos 1913'te Cenevre'de gerçekleştirilen VII. Kongresi'nde; II. Meşrutiyet'in ilanından itibaren geçen beş yıllık sürede, Ermeni halkının güvenlik kaygılarının giderilmediği, Doğu Anadolu'daki toprak tartışmalarının çözüme kavuşturulmadığı, yerel ve merkezi kurumlarda nüfus oranına göre temsil edilme gibi isteklerinin yerine getirilmediği öne sürülerek İttihat ve Terakki Cemiyeti ile yolların ayrıldığı ilan edilmiştir²².

¹⁷ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 347-348.

¹⁸ Mevlanzâde Rıfat, *İttihat ve Terakki İktidarı ve Türkiye İnkılabının İç Yüzü*, (Yayına Haz. Ahmet Nezhil Galitekin), İstanbul 1993, s. 153-154; İ. Hami Danişment, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. IV, İstanbul 1955, s. 373-374.

¹⁹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Arsen Avagayan - Gaidz F. Minassian, *Ermeniler ve İttihat ve Terakki*, (Çev. Ludmilla Denisenko-Mutlucan Şahan), Aras Yay., İstanbul 2005, s. 69-73.

²⁰ Arsen Avagayan - Gaidz F. Minassian, *a.g.e.*, s. 33-40.

²¹ Nevzat Artuç, *a.g.e.*, s. 114. Oskan Efendi 1913'te Bulgaristan ile yapılan Ticaret Anlaşması görüşmelerine Osmanlı diplomatik heyetinin başkanı olarak görev yapmıştır. BOA, *İMMS*, 8 Zilhicce 1331 (8 Kasım 1913).

²² Arsen Avagayan - Gaidz F. Minassian, *a.g.e.*, s. 118-119. Bu kararın ardından yaklaşık iki ay kadar sonra, 1913 Ekim ayında Ermeni vatandaşlarının matbaacılığa başlamalarının 400. yıldönümü münasebetiyle gerçekleştirilen şenlikler sırasında bir grup Ermeni tarafından yapılan taşkınlıklar ve Ermeni olarak kabul ettikleri Arşakyan krallarının fotoğraflarının taşınması İttihatçı yayın organları tarafından endişeyle karşılandı. *Halka Doğru*, Sa. 28, 17 Teşrin-i evvel 1329 (30 Ekim 1913).

Ermeniler, bu kararın ardından çözümünü istedikleri konularla ilgili Avrupa devletleri nezdinde bir takım girişimlerde bulundular. 1914 başlarında Büyük Devletler, Doğu Anadolu'da Ermeniler lehine bir ıslahat yapılması konusunda baskılarını artırmışlardı. Söz konusu baskılara daha fazla dayanamayan İttihatçılar, 8 Şubat 1914'te Rusya ile Doğu Anadolu'da Ermeniler lehine bir ıslahat yapılması konusunda antlaşma imzalamak zorunda kaldı. Esasında İttihatçılar söz konusu antlaşmadan önce Ermeniler lehine bu şekilde bir ıslahatın gerekliliğine inanıyorlardı. Ancak konunun uluslararası boyutlara taşınması ve ıslahat hareketlerinin Rusya himayesinde gerçekleştirilecek olmasıyla birlikte Doğu Anadolu'da bağımsız bir Ermeni devleti kurulmasının önü açılmış oluyordu. Bu tarihten itibaren devletin bütünlüğünden taviz vermek istemeyen İttihatçılar, Ermeni sorunun çözümü için farklı alternatifler düşünmeye başlamışlardır.

Islahat anlaşmasından yaklaşık bir ay kadar sonra Bitlis'te Sait Molla önderliğinde başlayan Kürt isyama İttihatçıları oldukça korkutmuştur. Söz konusu isyama şiddetle bastıran İttihatçılar, olaydan Bitlis'te yaşayan Ermenilerin etkilenmemesi için yoğun çaba sarf etmişlerdir. İttihatçıların bu kadar endişelenmesinin nedeni, Rusya'nın gelişmeleri bahane ederek olası bir müdahalede bulunması ihtimaliydi²³. Ancak bütün olumlu çabalara rağmen İttihatçı-Ermeni ilişkilerinde karşılıklı güven anlayışı eski haline getirilememiştir. Nihayet kısa süre sonra başlayan Birinci Dünya Savaşı, Ermeni meselesinde kırılma noktasını oluşturacaktır.

Osmanlı Devleti, 2 Ağustos 1914'te Almanya ile bir ittifak antlaşması imzalamış, ertesi gününde seferberlik ilan etmişti. Ancak, Ermenilerin çoğunluğu seferberlikle ilgili alınmış olan kararlara uymamışlardı. Meclisteki Ermeni mebuslarından bir kısmı da Rusya'ya kaçmışlardı. Bu durum üzerine Dâhiliye Nazırı Talat Bey, Erzurum Ermeni Mebusu Varteks Efendi'yi çağırarak, olası taşkınlıklar durumunda can ve mal kayıplarının önüne geçilebilmesi amacıyla sağduyulu hareket etmeye davet etmiştir. Bu sıralarda ortaya çıkan küçük çaplı olaylar bastırılmışsa da, 1915 Şubat'ında Zeytun ve Nisan ayı içerisinde Van, Çatak ve Bitlis'te baş gösteren geniş çaplı isyanlar, İttihat ve Terakki Hükümeti'ni oldukça güç durumda bırakmıştır²⁴. Bölgedeki Ermeni isyanlarının giderek tehlikeli boyutlara ulaşması ve Ermenilerin Ruslarla işbirliği yaparak, Müslüman ahaliyi katletmeye başlamalarının ardından, bu tarihe kadar iyi niyetini muhafaza eden Dâhiliye Nazırı Talat Bey, 24 Nisan 1915'te tüm Vilayetlere göndermiş olduğu bir genelgeyle Ermeni komite merkezlerinin kapatılmasını ve sorumlularının derhal tutuklanmalarını istemiştir²⁵. Söz konusu genelgeyle Ermeni komitecilerine büyük bir darbe indirilmiş olmasına rağmen, isyan olaylarının önü

²³ Feroz Ahmad, *a.g.e.*, s. 122-123.

²⁴ Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Ankara 1995, s. 5-8. (Çalışmamızın ilerleyen bölümlerinde söz konusu eserin künyesi OBE şeklinde kısaltılacaktır.)

²⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Osmanlı Belgelerinde Ermeniler, s. 7; Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, Ankara 2001, s. 38-45; Azmi Süslü, *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Van 1990, s. 78-79.

alınmamıştır. Gelişmeleri kaygıyla takip eden Harbiye Nazırı Enver Paşa, 2 Mayıs 1915'te Talat Bey'e bir yazı göndererek toplu halde bulunan Ermenilerin Rusya içlerine ve Anadolu'nun farklı bölgelerine gönderilmelerini istemiştir²⁶. O tarihlerde ülkedeki askerlerin büyük bir bölümünün Çanakkale Cephesi'ne nakledilmiş olması endişelerin daha da artmasına neden olmuştur²⁷.

Talat Bey, Enver Paşa'nın ilgili yazısı üzerine Ermeni sevkiyatını fiilen başlatmış, birkaç hafta sonra da konuyu Meclis-i Vükelâ'ya havale etmiştir. Olağanüstü toplanan Meclis-i Vükelâ, 31 Mayıs 1915 tarihli toplantısının ardından Ermeni sevkiyatına dair gerekli resmi müsaadeyi vermiştir²⁸. Sonuç olarak Ermeni sevkiyatı kararı, olası bir isyan hazırlıklarına karşı alınmış bir tedbir niteliğinde olmayıp, Ermenilerin bizzat isyan etmeleri ve masum Türk-Müslüman halkı katletmeleri üzerine son çare olarak alınmıştır²⁹. Nitekim Talat Bey, sevk kararının alınmasında amaçlarının Ermenileri imha etmek olmadığını, bilakis cephe gerisi güvenliğini sağlamak, Ermenilerin Ruslarla işbirliğini engellemek ve bu sayede Doğu Anadolu'da kurulması planlanan Ermeni devleti senaryolarının önüne geçmek olduğunu belirtmiştir³⁰. Başlangıçta savaş bölgeleriyle sınırlı tutulan sevkiyat kararı, Marmara ve Batı Anadolu'da görülen sabotaj ve casusluk faaliyetleri nedeniyle ülke içerisinde olası bir iç savaşa meydan vermemek amacıyla Anadolu içlerinde yaşayan diğer Ermeniler için de uygulamaya konulmuştur³¹.

²⁶ Azmi Süslü, *a.g.e.*, s. 109–110.

²⁷ Fuat Dünder, *a.g.e.*, s. 279-280.

²⁸ Karar sureti için bkz. *OBE*, s. 30–32. Tunaya'ya göre Talat Paşa, 26 Mayıs'ta Sadrazam Said Halim Paşa'ya bir yazı göndererek esasında bir Hükümet kararı olarak yayınlanması gereken kanunu, *İttihatçı bir yöntemle* tek başına çıkartmıştır. Meclis-i Vükelâ'nın kararı, Talat Bey'in ilgili yazısından 5 gün sonra çıkarılmıştır. T. Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, C. I, İletişim Yay., İstanbul 1998, s. 604.

²⁹ İlber Ortaylı, "Soykırım Olmadı Yaşananlar Mukatele", *Hürriyet*, 6 Nisan 2005, s. 20. Buna karşın Fuat Dünder, İttihatçıların Ermenileri potansiyel bir tehlike olarak gördüklerini, sevkiyat kararının isyana karşı değil, muhtemel bir isyan hazırlığına karşı alındığını iddia etmektedir. Fuat Dünder, *a.g.e.*, s. 340-345.

³⁰ BOA, *DH.ŞFR*, 59/19, 3 Kanun-ı Evvel 1331 (16 Aralık 1915).

³¹ Bülent Bakar, *Ermeni Tehciri*, Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara 2009, s. 86. Ermenilerin Balkanlardan göçe zorlanan Türk-Müslüman muhacirlere yer açmak için planlı bir şekilde göç ettirildiği şeklinde iddialar da bulunmaktadır. İddialar için bkz. Fuat Dünder, *a.g.e.*, s. 281-282. Ancak tamamen varsayım ve hayalden ibaret olan bu iddialar tarihsel gerçeklerle bağdaşmamaktadır. Zira Ermeni Sevkiyatı, Birinci Balkan Savaşı'ndan yaklaşık 3 yıl kadar sonra gerçekleştirilmiştir. Bu süreçte çok sayıda muhacir Anadolu'da iskan edilmiştir.

I)- Sevk Edilen Rum ve Ermenilerin Menkul ve Gayr-i Menkulleri'nin Durumu

Dâhiliye Nezareti, Sevk ve İskân Kanunu'nun kabul edilmesinin ardından, 9 Haziran 1915'te ilgili vilayetlere göndermiş olduğu yazıyla; sevk edilen Ermenilerin geride bıraktıkları eşyalarının değeri ölçüsünde sahiplerine ödeneceğini, terk edilmiş malların koruma altına alınarak sahipleri adına satılabileceğini kararlaştırmıştır³². Ayrıca sevk edilen Ermenilerin menkul ve gayr-i menkullerinin durumuyla ilgili, 10 Haziran 1915'te bir genelge yayımlanmıştır. Buna göre; Sevkiyat sonrasında gönderilen ahaliye ait içerisinde eşya bulunan binalar mühürlenecektir. Sevk edilen Ermenilerin eşyalarının cinsi, miktarı, değeri ve sahiplerinin ismi yazılarak kayıt altına alınacaktır. Sahibi belli olmayan menkuller, ait oldukları köy adına kaydedilecektir. Bozulabilir eşyalar, tarlalardaki ürünler ve hayvanlar satılarak bedelleri sahipleri adına mal sandıklarında saklanacaktır. Sevkiyatın gerçekleştirildiği vilayetlerde *Emval-i Metruke Komisyonları* oluşturulacak, terk edilen emlakın idaresi bu komisyonlar tarafından gerçekleştirilecektir³³. Sevk edilen Ermenilerin boşaltmış oldukları köylere ise Balkan Savaşları sonrasında Anadolu'ya göç etmek zorunda bırakılan Müslüman-Türk muhacirler yerleştirilecek. Ayrıca Konya, Ankara, Sivas ve Bursa gibi yoğun sevkiyatın yaşandığı şehirlerde Ermenilerden boşalan bir kısım evlere, Cemal Paşa tarafından Suriye'den Anadolu'ya sürgüne gönderilen Arap ailelerin yerleştirilmesi planlanmıştır³⁴.

Konuya ilişkin, 5 Temmuz 1915'te yayımlanan genelgede bazı hususlara açıklık getirilmiştir. Buna göre; Dükkân, hamam, fabrika gibi işyerleri muhacirlere dağıtılmayacaktır. Muhacirlere dağıtılan ev dışındaki emlak, müzayede yoluyla satılacaktır. Kira veya satışı yapılan emlakın geliri, sahibi adına mal sandıklarında muhafaza edilecektir³⁵.

Sevkiyatın ilerleyen günlerinde karşılaşılan sorunların giderilmesi amacıyla, 11 Ağustos 1915, 26 Eylül 1915, 23 Aralık 1915 ve 5 Ekim 1916 tarihlerinde ek genelgeler çıkartılmıştır. Söz konusu genelgelerle; Ermeni mallarının korunması hususunda azami gayretin sarf edilmesi ve terk edilen malların satışından elde edilen gelirlerin büyük bir bölümünün sevk ve iskânı sırasında Ermenilerin işçilerinin karşılanmasında kullanılmasına karar verilmiştir. Ayrıca sevk edilen mahallerde ikamet edilmesi ve zaruri ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla çok sayıda emlak ve arazinin parasız olarak Ermenilere dağıtılmasına karar verilmiştir³⁶.

³² BOA, *DH.ŞFR*, 53/289, (9 Haziran 1915)'dan naklen, *OBE*, s. 40.

³³ Bu konu Meclis-i Mebusan'da sert tartışmalara neden olmuştur. Meclis Başkanı Ahmed Rıza Bey, Hükümeti Ermeni mallarının korunması yolunda uyarmış ve bu kanunun derhal iptal edilmesini talep etmiştir. Fuat Dündar, *a.g.e.*, s. 329-330.

³⁴ BOA, *DH.ŞFR*, 59/107, 14 Kanun-ı Evvel 1331 (27 Aralık 1915) (Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Resmi İnternet Sitesinden naklen)

³⁵ Bülent Bakar, *a.g.e.*, s. 115-117. Dahiliye Nezareti Müsteşarı Ali Münif Bey, 27 Haziran 1915'te ilgili vilayetlere göndermiş olduğu genelgede, Ermenilerin yanlarında götürmeyecekleri menkul ve gayr-i menkullerin korunması için azami çaba gösterilmesini, konuya ilişkin talimatnamenin postaya verildiğini ifade etmiştir. BOA, *DH.ŞFR*, 54/202, (27 Haziran 1915)'dan naklen, *OBE*, s. 53.

³⁶ Bülent Bakar, *a.g.e.*, s. 118-119.

Bu arada Harbiye Nezareti sevk edilen Ermenilerden kalan eşya, emtia ve erzakın yağmalanmaması konusunda gerekli hassasiyetlerin gösterilmesini, bunlardan ordunun ihtiyacı için kullanılabilir olanların komisyonlar tarafından takdir edilecek gerçek fiyatları üzerinden ve kanunlar çerçevesinde alınmasını istemiştir³⁷.

II) - Sevkiyat Sırasında Yaşanan Suistimal Olayları

Sevkiyat olayının Birinci Dünya Savaşı'nın devam ettiği tarihlerde, yani olağanüstü şartlar altında, gerçekleştirilmesi konuyla ilgili alınan önlemlerin takibini güçleştirdiği gibi, bir takım suistimalleri de beraberinde getirmiştir. Bu sebeple Dâhiliye Nazırı Talat Bey, 11 Ağustos 1915'te suistimal olaylarının önüne geçilmesini sağlamak amacıyla bütün vilayetlere hitaben bir genelge yayınlamıştır. Buna göre; Boşaltılan bölgelere yabancıların girmesine kesinlikle müsaade edilmeyecek, Ermenilerden ucuza mal alıp menfaat temin edenler varsa bu alış-verişleri derhal iptal edilecek, satışına karar verilen malların gerçek değeri üzerinde satışına gayret edilerek gayr-i meşru kazançlar sağlanmasının önüne geçilecek, emlakların kira, satış ve devir gibi işlemleri sırasında mutlaka asıl sahipleriyle ilişkilerin kesilmemesine dikkat edilecek ve Ermenilerin bozulma ihtimali olan eşyalarının satılmasına müsaade edilecektir³⁸. Maliye Nezareti de Sevk edilen Ermenilerin değerli eşyalarını Osmanlı Bankası'nda koruma altına alınmasını ve bu malların kayıtlarına ait birer suretin kendilerine gönderilmesini istemiştir³⁹.

Talat Bey'in söz konusu genelgesine rağmen sevkiyatın gerçekleştirildiği bölgelerdeki bazı üst düzey devlet görevlileri sevk olunan Ermenilere zorla belge imzalatılarak mallarını gasp etmek istemişlerdir. Mesela Eskişehir Vilayeti'ne bağlı Mihaliççık Kaymakamı Yuvanaki Efendi hakkında suistimallere karıştığı iddiasıyla soruşturma açılmıştır. Yapılan incelemelerin ardından suçlu görülen Yuvanaki Efendi vakit kaybedilmeden Sıkıyönetim Mahkemesi'ne sevk edilmiştir⁴⁰. Bazı bölgelerde de terk edilen ev ve hayvanlar bölgenin ileri gelen aileleri tarafından yağmalanmak istenmiştir. Hükümet durumu haber aldıktan sonra bölgeye bir heyet göndererek soruşturma başlatmıştır⁴¹. Benzer durum İzmit, Adapazarı ve Bahçecik'te yaşanmıştır. Hükümet bu konuda Mülkiye Müfettişlerini görevlendirerek soruşturma

³⁷ BOA, *DH. ŞFR*, 55-A/143, 26 Ağustos 1331 (8 Eylül 1915) (Belge Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Resmi İnternet Sitesinden naklen)

³⁸ BOA, *DH. ŞFR*, 54-A/388, 29 Temmuz 1331 (11 Ağustos 1915) (Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Resmi İnternet Sitesinden naklen)

³⁹ BOA, *DH. ŞFR*, 55/231, 19 Ağustos 1331 (1 Eylül 1915) (Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Resmi İnternet Sitesinden naklen)

⁴⁰ BOA, *DH. ŞFR*, 59/196, 22 Kanun-ı Evvel 1331(4 Ocak 1916) (Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Resmi İnternet Sitesinden naklen)

⁴¹ BOA, *DH. ŞFR*, 57/208, 18 Teşrin-i Evvel 1331 (31 Ekim 1915) (Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Resmi İnternet Sitesinden naklen)

başlatmıştır⁴². Bursa'da bir Polis Müdürü Ermenilerden kalan emlakı cüzi para karşılığında almaya çalışmıştır. Elazığ'da Kaymakam Edhem Bey, Ermenilerin terk edilen emlakinin bir kısmını kayda geçmeyerek çeşitli suiistimallere neden olmuştur. Bu tür olaylara şiddetli karşı çıkan Talat Bey, söz konusu mülki amirler hakkında soruşturma başlatarak Sıkıyönetim Mahkemesi'ne sevk edilmeleri talimatı vermiştir.⁴³

İttihatçı Hükümetler suistimallerle mücadele konusunda oldukça kararlı ve ısrarcı bir tutum sergilemişlerdir. Nitekim Meclis-i Vükelâ'da, 28 Eylül 1915'te alınmış olan kararlar suistimal olaylarına kesinlikle müsaade edilmeyeceğini, bu tür çirkin olayların sorumlularının bir an evvel yakalanarak Sıkıyönetim Mahkemeleri'ne gönderileceği, kesin bir dille ifade edilmiştir. Aynı karar gereğince, Sıkıyönetim Mahkemelerinin üç bölgede oluşturulması öngörülmüştür. Buna göre birinci bölge; Ankara, Eskişehir, Afyon, Kütahya, Kayseri ve Niğde İkinci bölge; Adana, Halep, Suriye Urfa, Maraş üçüncü bölge ise Erzurum, Trabzon, Elazığ, Sivas ve Diyarbakır olarak belirlenmiştir. Söz konusu üç bölgede kurulan mahkemelerde görev alacak hâkimlerin seçimi de titizlikle gerçekleştirilmiştir⁴⁴.

Hükümet Rum ve Ermenilerin emlakinin tahrip edilerek yağmalandığı şeklindeki haberler üzerine 14 Kasım 1915'te bütün vilayetlere hitaben yeni bir genelge göndererek bu tür suiistimallere katıyen müsaade edilmemesini, sorumlular hakkında gerekli takibat ve tahkikatların yapılmasını emretmiştir⁴⁵.

Bu tür üzücü olaylar yaşanırken Dâhiliye Nazırı Talat Bey, 29 Kasım 1915'te Ermenilerin tasarrufunda bulunan emlakın başkalarına satılamayacağını ve devredilemeyeceğini kesin bir dille ifade etmiştir⁴⁶. Talat Bey yaklaşık bir ay kadar sonra ilgili vilayetlere göndermiş olduğu yazıyla gerekli hukuki tedbirlerin alınması ve suistimal olaylarının önüne geçilmesi şartıyla Ermeni gayr-i menkullerinin Ermeni'den Ermeni'ye ve Ermeniden Müslümanlara devredilebileceğini ifade etmiştir⁴⁷. Buradan da anlaşılacağı üzere savaş şartları altında olunmasına rağmen Hükümet, Ermeni menkul ve gayr-i menkullerinin korunması amacıyla azami çaba harcamış, münferit suistimal olaylarına karşı gerekli önlemleri alarak olayların daha fazla büyümesine

⁴² BOA, *DH. ŞFR*, 55/344, 18 Ağustos 1331 (31 Ağustos 1915) (Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Resmî İnternet Sitesinden naklen)

⁴³ BOA, *DH. ŞFR*, 56/236, 60/61, 17 Eylül/7 Kanun-ı sâni 1331 (30 Eylül 1915/20 Ocak 1916) (Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Resmî İnternet Sitesinden naklen)

⁴⁴ BOA, *MV*, 199/35, 16 Eylül 1331 (29 Eylül 1915) (Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Resmî İnternet Sitesinden naklen)

⁴⁵ BOA, *DH. ŞFR*, 93/31, 1 Teşrin-i Sâni 1331 (14 Kasım 1915) (Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Resmî İnternet Sitesinden Naklen)

⁴⁶ BOA, *DH. ŞFR*, 58/158, 16 Teşrin-i Sâni 1331 (29 Kasım 1915) (Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Resmî İnternet Sitesinden Naklen)

⁴⁷ BOA, *DH. ŞFR*, 59/105, 13 Kanun-ı Evvel 1331 (26 Aralık 1915) (Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Resmî İnternet Sitesinden Naklen)

ve yağmaya dönüşmesine engel olmuş, suçluların Sıkıyönetim Mahkemelerinde yargılanmaları hususunda gerekli hassasiyeti göstermiştir.

II) - Sevk edilen Ermenilerin Borçlarının Ödenmesi

Sevk edilen Ermenilerin Hükümet'e olan vergi borçları ile yerli ve yabancı bankalardan almış oldukları borçlar önemli bir sorun teşkil etmiştir. Hükümet öncelikle sevk edilen Ermenilerin aşar, ağnam ve emval-i saireden olan borçlarının ileri bir tarihe tecil ederek kolaylık sağlamıştır⁴⁸. Bu çerçevede Almanlara borcu olan Ermenilerin sevkleri bir hafta süreyle ertelenmiş, borçların ödenmesiyle ilgili bir komisyon oluşturulmuştur⁴⁹. Ayrıca Avusturya –Macaristan ticarethaneleri ve Austro-Oryantal Şirketi'nin sevk edilen Ermenilerden alacakları için tasfiye komisyonlarına, sevk edilmeyen Ermenilerden alacakları için doğrudan Osmanlı mahkemelerine başvurularını istenmiştir⁵⁰.

7 Haziran 1917 tarihli Meclis-i Vükelâ kararıyla; Sevkiyat sırasında Bulgaristan ve Yunanistan'a firar eden Rum, Bulgar ve Ermenilerin terketmiş oldukları arazi ve emlakın müzayede yoluyla satılması ve elde edilen bedelin firarilerin Ziraat Bankası'na olan borçlarının ödenmesi için kullanılması kararlaştırılmıştır. Söz konusu araziler satılamazsa, Hükümet devreye girerek Ziraat Bankası'nın belirleyeceği bedel üzerinden arazileri satın alabilecek ve bu arazilere muhacir yerleştirebilecektir. Bunun dışında firar etmeyen ancak Hükümet tarafından iç bölgelere sevk edilen Rumların borçları ise ertelenecektir⁵¹. Öte yandan Ermeniler tarafından terk edilmiş ve uzun zaman *Emval-i Metruke Komisyonları* tarafından muhafaza edilmiş ancak sahipleri ortaya çıkmayan menkuller, ülkedeki ticari hayatın gelişmesine katkıda bulunmak amacıyla Müslümanlar tarafından kurulacak olan şirketlere tahsis edilmiştir⁵².

⁴⁸ BOA, *DH. ŞFR*, 54-A/268, 22 Temmuz 1331 (4 Ağustos 1915) (Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Resmî İnternet Sitesinden Naklen).

⁴⁹ BOA, *DH. ŞFR*, 54 /167, 16 Haziran 1331 (29 Haziran 1915) (Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Resmî İnternet Sitesinden Naklen).

⁵⁰ BOA, *HR. SFS*, 2882 /5-8, lef.1, 5 Mayıs 1332 (18 Mayıs 1916) (Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Resmî İnternet Sitesinden Naklen).

⁵¹ BOA, *MV*, 208/38, 27 Mayıs 1333 (27 Mayıs 1917) (Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Resmî İnternet Sitesinden Naklen). Burada şu hususu belirtmekte fayda vardır. Rumların bir kısmı kendi isteğiyle Yunanistan'a göç etmiş, emlak ve arazileri de iki ülke arasında mübadele edilmişti. Yine benzer şekilde bir kısım Bulgarların emlak ve arazileri de Edirne Antlaşması gereğince Osmanlı Devleti ile Bulgaristan arasında gerçekleştirilen mübadele sonucunda hazineye kaydedilmiştir. BOA, *MV*, 207/33, 14 Mart 1333 (14 Mart 1917) (Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Resmî İnternet Sitesinden Naklen).

⁵² BOA, *DH. ŞFR*, 59/239, lef. 1, 24 Kanun-ı evvel 1331 (6 Ocak 1916) (Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Resmî İnternet Sitesinden Naklen).

Osmanlı Hükümeti çeşitli vesilelerle yardıma muhtaç Ermeniler için bir takım önlemler almıştır. Mesela 1917'de Kumkapı'da meydana gelen yangın sonucunda yaklaşık 3000 kişilik Ermeni aile evlerini kaybetmişlerdir. Ermeni Patrikliği yaşanan büyük felaket nedeniyle Hükümet'ten yardım talebinde bulunmuştur. Hükümet, zor durumda kalan Ermeni vatandaşlarının acil ihtiyaçlarının karşılanması ve gerekli nakdi yardımlar hususunda İstanbul Şehremaneti'nin gerekli teşebbüslerde bulunması talimatını vermiştir⁵³.

III) Sevkiyatın Sona Ermesi Sebebiyle İkametgâhlarına Dönen Ermeni ve Rumların Menkul ve Gayr-i Menkulleri'nin Durumu

Birinci Dünya Savaşı'nı sona ermesiyle birlikte Sevkiyata tabi tutulan Ermeni ve Rumların geri dönüşü gündeme gelmiştir. Talat Paşa başkanlığındaki İttihatçı Hükümet'in, 8 Ekim 1918'de istifasının ardından kurulan Ahmet İzzet Paşa Hükümeti, 18 Ekim 1918 tarihli genelge ile dönmek isteyen Ermeni ve Rum vatandaşlara gerekli kolaylığın gösterilmesini, yol güvenliklerinin ve işlerinin temin edilmesini ve bu hususta herhangi bir gecikmeye meydan verilmemesini istemiştir. Bu tarihten itibaren dönüş süreci resmi olarak başlamıştır. Kararın çıktığı tarihten on gün kadar sonra 25.000 kişi evlerine dönmüşlerdir. Dönelere emlak ve arazileri iade edilmiştir⁵⁴. 3 Kasım 1918'de yayınlanan genelgede ise, Ermeni ve Rumvatandaşlara geri dönüş konusunda zorlamada bulunulmaması, sadece dönmek isteyenlere müsaade edilmesi istenmiştir. Bu arada Meclis-i Mebusan'da konuya ilişkin hararetli tartışmalar yaşanmaktaydı. Hükümet, 4 Kasım 1918'de, 27 Mayıs 1915 tarihli *Sevk ve İskân Kanunu* ile 26 Eylül 1915 tarihli *Sevk Edilen Şahısların Menkul ve Gayr-i Menkullerinin Durumunu Düzenleyen Kanun*'un kaldırıldığını açıklamıştır⁵⁵.

Geri dönüşlere ilginin yoğun olması izdihamlara ve karışıklıklara sebep olmaktadır. Bu durum üzerine Hükümet, 8 Aralık 1918'de Ermeni ve Rum Patriklerinin katımlıyla bir toplantı yapmış ve geri dönüş işleminin daha sağlıklı yapılabilmesi için bir dizi kararlar almıştır. Geri dönüş konusunda ulaşım ve işe gibi bir diğer önemli sorun, sevkiyat sırasında terk edilen arazi ve emlakın durumu olmuştur. Sorunun daha fazla büyümesini istemeyen Dâhiliye Nezareti, 18 Aralık 1918'de yayınlamış olduğu genelgeyle yaşanan kargaşa ve belirsizliğin önünü almak istemiştir. Söz konusu genelgeye göre; geri dönüş sadece ve sadece isteyenler için mümkün olacak, istemeyenler yerlerinde bırakılacaktır. Geri dönüş yolculuğu, yollarda gerekli güvenlik tedbirleri alındıktan sonra gerçekleştirilecektir. Ermeni ve Rumlara arazileri teslim edilecektir. Eski yerlerine dönmüş olan Ermeni ve Rumların evlerinde oturan muhacirler tahliye ettirilecektir. Müslüman muhacirlerin açıkta kalmaması için gerekli tedbirler alınacaktır. Kilise ve okul gibi binalar ait oldukları

⁵³ BOA, *MV*, 207/92, 11 Nisan 1333 (11 Nisan 1917) (Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Resmi İnternet Sitesinden Naklen).

⁵⁴ Bülent Bakar, *a.g.e.*, s. 170-174.

⁵⁵ Bülent Bakar, *a.g.e.*, s. 175-176.

cemaatlere teslim edilecektir. Hazineye intikal etmiş malların iadesi mal memurlarının onayı ile gerçekleştirilecektir. Muhacirlere tahsis edilmiş emlak, sahipleri geldikçe teslim edilecektir. Ancak yurt dışına çıkmış olan Ermeni ve Rumlar bu kararlardan yararlanamayacaklardır.

Aralık 1918'te evlerine dönen Ermeni ve Rum sayısı 60.000'e yaklaşmıştır⁵⁶. Hükümet, geri dönen Rum ve Ermenilere ait malların iadesi işinin gecikmeye meydan vermeden seri bir şekilde gerçekleştirilmesi yolunda valiliklere emirler göndermiştir⁵⁷. Nisan 1919'da eve dönenlerin sayısı 230.000'i geçmiştir⁵⁸. Geri dönüş sırasında yolculuk masrafları ve işeler tamamen devletin kendi imkânlarıyla karşılanmıştır. Geri dönüşle birlikte, terk edilen Ermeni ve Rumlara ait evlerde barınan 400.000 civarında Müslüman muhacirin bir başka bölgede iskânı yine devlet eliyle gerçekleştirilmiştir. Hükümet fazla olan yahut geri dönmemiş Rum ve Ermenilerin evlerini kiralamak suretiyle bu sorunu çözmeye çalışmıştır. Ayrıca savaş nedeniyle ordu tarafından kullanılan Ermeni ve Rumlara ait emlak da tahliye edilerek sahiplerine devredilmiştir. 1919 başlarına gelindiğinde devir teslim işlemleri büyük ölçüde çözülmüş, Ermeni - Rum vatandaşlar, ve arazilerine kavuşmuşlardır⁵⁹. Hükümet, 15 Şubat 1919'da bütün vilayetlere göndermiş olduğu talimatta; Ermeni ve Rumlara ait terk edilmiş malların iade sürecinde kargaşa ve karışıklığa meydan verilmeden çalışmaların büyük bir titizlikle yürütülmesini istemiştir⁶⁰. Ayrıca, 4 Mayıs 1919'da alınan kararla terk edilen malların iadesinin doğrudan doğruya sahiplerine teslim edilmesi şart koşulmuştur⁶¹.

Geri dönüş genelgesine rağmen memleketlerine dönemeyen Ermenilerin emlak ve arazileri konusu tartışmalara neden olmuştur. İngilizlerin de desteğiyle Ermeni din adamları sahipsiz kalmış emlak ve arazilerin Ermeni yetimhaneleri ve cemaatinin ihtiyaçları doğrultusunda kullanılmasını talep etmişlerdir⁶². Hükümet konuyu Meclis-i Vükela'da tartışmaya açarak bir çözüm yolu bulmaya çalışmıştır.

Terk edilmiş Ermeni ve Rum menkul ve gayr-i menkulleri meselesi, Ocak 1920'de başarıyla sonuçlandırılmıştır. Buna göre; terk edilmiş mallardan hazine adına kaydedilmemiş olanlarla, terk edilip satılmamış olanlar sahiplerine iade edilmiştir. Ermeni ve Rumların kilise, mektep gibi kurumları ilgili cemaatlere teslim edilmiştir. Sevkiyat sırasında kendi isteğiyle mallarını satmış olanlara, istedikleri takdirde mallarını geri alabilme fırsatı tanınmıştır⁶³.

⁵⁶ Bülent Bakar, *a.g.e.*, s. 177-183.

⁵⁷ BOA, *DH.ŞFR*, 95/226, 25 Kanun-ı Sani 1335 (25 Haziran 1919)'dan naklen, *OBE*, s. 208-209.

⁵⁸ Bülent Bakar, *a.g.e.*, s. 188.

⁵⁹ Bülent Bakar, *a.g.e.*, s. 201-204.

⁶⁰ BOA, *DH.ŞFR*, 96/195, 15 Şubat 1335, (15 Şubat 1919)'dan naklen, *OBE*, s. 220-221.

⁶¹ BOA, *DH.ŞFR*, 99/35, 4 Mayıs 1335, (4 Mayıs 1919)'dan naklen, *OBE*, s. 220-221.

⁶² BOA, *DH. KMS*, 54-2/45-2, 9 Ağustos 1335 (9 Ağustos 1919) (Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Resmî İnternet Sitesinden Naklen).

⁶³ Bülent Bakar, *a.g.e.*, s. 211-212.

IV) - Geri Dönüş Sürecinde Yaşanan Suiistimal Olayları

Geri dönüş sürecinde bazı mülki amirler Hükümet tarafından yayınlanmış olan genelgelere uymayarak keyfi davranışlarda bulunmuşlardır. Mesela Sivas'ın Pirklinik köyünde 40 hane kadar Ermeni vatandaş memleketlerine döndüklerinde emlak ve arazilerini geri almak için valilik nezdinde teşebbüslerde bulunmuşlardır. Ancak Sivas Valisi, söz konusu emlak ve arazilerin Ermeni vatandaşlara teslim edilmemesi hususunda ısrarcı olmuş ve zorluk çıkartmıştır. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti'ne başvuran Ermeniler, Sivas Valisi'ni şikâyet etmişler ve mağduriyetlerinin giderilmesini talep etmişlerdir⁶⁴. Dâhiliye Nezareti, aynı gün Sivas Valiliği'ne bir telgraf göndererek Ermeni vatandaşların emlak ve arazilerinin kendilerine teslim edilmesini ve mağduriyetlerine son verilmesini emretmiştir⁶⁵. Yine Manisa'dan Suriye'ye sevk edilmiş Mardiros Saryan isminde bir Ermeni vatandaş, memleketine döndüğünde şahsına ait mensucat fabrikalarının yaklaşık dört sene boyunca eski İzmir Valisi İttihatçı Rahmi Bey'in yakınlarından Ali Fikri, Zeki ve Ahmed Beyler tarafından gasp edildiğini iddia etmiştir. Mardiros bu durum üzerine hem İzmir İngiliz temsilciliğine hem de Hükümet'e başvurarak yaklaşık 400.000 liralık zararının tazmin edilmesini, söz konusu eylemi gerçekleştiren şahısların İzmir'deki gayr-i menkullerinin haczedilmesini talep etmiştir. Konu İngilizler tarafından da takip edildiği için Hükümet tarafından derhal soruşturma başlatılmıştır. Neticede isnat edilen suçlamaların doğru olduğuna kanaat getirilerek söz konusu fabrikanın Mardiros Saryan'a devredilmesine, Ali Fikri, Zeki ve Ahmed Beylerin tutuklanmalarına ve 400.000 lira tazminat ödemelerine karar verilmiştir⁶⁶.

Bazı bölgelerde sevk edilen Rumlara ait depolarda koruma altına alınmış malların yağmalanması söz konusu olmuştur. Bu olumsuz durum karşısında Hükümet ilgili yerel yöneticilere göndermiş olduğu yazıyla; olaylara karışanların yakalanması talimatını vermiş, suçlu görülenler hakkında idam cezası verebilme yetkilerini haiz olduklarını belirtmiştir. Ayrıca oluşturulan ekiplerle gasp edilen malların toplanması ve sahiplerine iadesi sağlanmıştır. Bunun dışında Rumlara ait bina, arazi ve tarlaların da iadesi başarıyla gerçekleştirilmiştir⁶⁷.

Ermeni ve Rum vatandaşlar geri dönüşleri sırasında İngiliz işgal güçlerinin yoğun desteğini almışlardır. Bu durumdan istifadeyle bazı Ermeni ve Rum vatandaşlar kendilerine ait olmayan mülklerin iadesini talep etmişler, bu sayede çok sayıda

⁶⁴ BOA, *DH. KMS*, 49-2/15-1, 19 Nisan 1335 (19 Nisan 1919) (Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Resmi İnternet Sitesinden Naklen).

⁶⁵ BOA, *DH. KMS*, 49-2/15-2, 19 Nisan 1335 (19 Nisan 1919) (Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Resmi İnternet Sitesinden Naklen).

⁶⁶ BOA, *DH. EUM.AYŞ*, 38/62, 1cf. 1-46, 4 Eylül 1335/28 Şubat 1336 (4 Eylül 1919/28 Şubat 1920) (Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Resmi İnternet Sitesinden Naklen).

⁶⁷ Mustafa Özdemir, *a.g.m.*, s. 37-38.

Müslüman-Türk vatandaşın mağdur olmasına sebebiyet vermişlerdir⁶⁸. Mesela, İstanbul Büyükçekmece Kaymakamlığı tarafından hazırlanan, 28 Eylül 1335 tarihli ve 492/188 numaralı tahrirat suretinde; Büyükçekmece sınırları içerisinde Türk-Müslüman muhacirler Ermeni ve Rumlara ait 6 hanede, sahiplerinin rızasıyla ve belirli bir kira karşılığında ikamet etmektedirler. Ancak Ermeni ve Rum vatandaşlar, işgal güçlerinden aldığı destekle 6 hane yerine 13 hanenin kendilerine ait olduğunu iddia etmişler ve mallarının zorla gasp edildiği gibi ithamlarda bulunarak, evlerinin bir an evvel tahliye edilmesi talebinde bulunmuşlardır. Büyükçekmece Kaymakamlığı tarafından, yapılan araştırmalar neticesinde söz konusu iddiaların doğru olmadığı ve Türk-Müslüman muhacirlerin mağdur edildiğini ortaya çıkartılmıştır⁶⁹.

V) - Sevk edilen Ermeni ve Rumların Menkul ve Gayr-i Menkullerinin İttihatçılar Tarafından Yağmalandığına Dair İddialar

30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesi'nin ardından azınlıkların İstanbul'da özellikle Beyoğlu'nda işgalci subaylarla birlikte yaptığı taşkınlıklar ve intikam yeminleri İttihat ve Terakki içerisinde endişelere neden olmuştu. Öte yandan İngiltere ve Amerika'daki Ermeni ve Rum lobileri, sevkiyat olayının en büyük sorumluları olarak gördükleri İttihatçı liderler için uluslararası bir mahkeme talebinde bulunmuşlardı. Mahkemede Türk tarafını İttihatçı karşıtı Hürriyet ve İtilafçılar temsil edecekti. İşgalci güçler ile ülke içi muhalefetin yoğun baskılarına maruz kalan İttihatçı liderler, ülkeyi terk etmek zorunda kalmışlardır. Takip eden günlerde İttihatçı liderler hakkında soruşturmalar açılmış ve gıyaben yargılanmalarına başlanmıştır. Uzun süren yargılama sonucunda İttihatçı liderler ülkeyi savaşa sokmak ve Bâb-ı Âli Baskını'nda Hükümeti devirmek suçlarından idama çarptırılmışlardır. Ancak İttihatçı liderler yargılama sürecinde Birinci Dünya Savaşı sırasında yaşanan sevkiyat olayları sırasında Ermeni ve Rum menkul ve gayr-i menkullerini yağmalama şeklinde bir suçlamaya maruz kalmamışlardır. Yalnızca Dr. Bahattin Şakir, 1915 Ermeni sevkıyatı sırasında Kürt grupları Ermeniler üzerine saldırtmak ve Ermenilerin geride bıraktıkları taşınır taşınmaz mallarını yağmalamakla suçlanmıştır.⁷⁰ Buradan da anlaşılacağı üzere İngilizlerin baskısı altında kurulan ve İttihatçı karşıtı Hükümetler tarafından oluşturulan mahkemelerde Ermeni-Rum mallarının yağmalanmasıyla ilgili bir husus, Dr. Bahattin Şakir dışında, gündeme gelmemiştir. Yargılama sürecinde İttihatçı liderlerin yurt içindeki mal varlıklarına el konulmuş ve bu malların başka şahıslara devredilmemesine karar verilmiştir⁷¹. Ancak söz konusu kararın gerekçesi açıklanmamıştır.

⁶⁸ İ. Ethem Atnur, "Tehcir'den Dönen Rum ve Ermenilerin Emvalinin İadesine Bir Bakış", *Toplumsal Tarih*, Sa. 9, Eylül 1994, s. 47-48.

⁶⁹ BOA, *DH. HMŞ*, 7/2-3, lef. 10, 28 Eylül 1335 (28 Eylül 1919).

⁷⁰ BOA, *HR.HMŞ.İŞO*, 108/2, lef. 62.

⁷¹ BOA, *MV*, 213/41, 1 Kanun-ı evvel 1334 (1 Aralık 1918). Karar metni *İkdam Gazetesi* tarafından iri puntolarla yayınlanmıştır. Söz konusu gazetede, Enver ve Talat Paşaların sahip oldukları gayr-i menkullerle ilgili detaylı bilgilere de yer verilmiştir. *İkdam*, 7857, 26 Aralık 1918. Aynı gazete yaklaşık bir ay sonra yine bu konuyla ilgili bir haber daha yayınlayarak Cemal ve Enver Paşalara ait yalıların İtilaf Devletleri tarafından işgal edileceği iddiasında bulunmuştur. *İkdam*, 7885, 23 Ocak 1919.

İttihatçıların Ermeni ve Rum mallarını yağmaladığı iddiaları işgaller sürecinde kasıtlı olarak ortaya atılmıştır. Bu iddiaların en ilginçisi İstanbul'daki Rumlardan gelmiştir. Rumlara göre Büyükçekmece'de çok sayıda Rum gayr-i menkulü Türk-Müslüman muhacirler tarafından haksız olarak gasp edilmiştir. Bu olayın başlıca sorumluları İttihat ve Terakki Cemiyeti temsilcileri Nusret Bey, Murat Bey ve Naim Bey'dir. Bu şahıslar zorla ve kanunlara aykırı olarak Rumlara ait evleri ve hatta tarlaları gasp etmişlerdir. İşgal edilen tarla sayısı 16 olup, bir kilise, bir değirmen, altı ev ve iki çiftlik de Türklerin elindedir. Çiftlikler Enver Paşa'nın Hanımı Naciye Sultan ile Naciye Sultan'ın kardeşi Şehzade Şerafettin Efendi tarafından zorla ahikonulmuştur. Rumlar Hükümet'e başvurarak haksız olarak gasp edilen mallarının derhal kendilerine iadelerini talep etmişlerdir⁷². Ayrıca konuyla ilgili şikâyetlerini İstanbul'daki İngiltere Fevkalade Komiserliği'ne de iletmışlerdir⁷³. İngilizler yapmış oldukları araştırmalar neticesinde Büyükçekmece'de çok sayıda evin yasadışı yollarla Türk-Müslümanlar tarafından işgal edildiğini ve bu kişiler arasında Enver Paşa'nın da olduğu kanaatine ulaşmışlar ve durumu Dâhiliye Nezareti'ne havale etmişlerdir⁷⁴. Büyükçekmece Kaymakamı Mehmet Said Bey, söz konusu iddialar üzerine başlatılan soruşturmanın kısa sürede tamamlandığını ve 16-18 Mart 1335 tarih ve 278/86 ve 288/92 numaralı raporla Dâhiliye Nezareti'ne ulaştırıldığını belirtmiştir. Mehmed Said Bey'in ilgili raporuna göre Enver Paşa'nın eşi Naciye Sultan'a ait çiftlik ile Naciye Sultan'ın kardeşi Şehzade Şerafettin Efendi'ye ait çiftlik zorla gasp edilmemiş olup, mal sahiplerinin rızasıyla yapılan 5 yıllık kontrat sonucu kiralanmıştır. Şikâyet konusu 16 tarla, 1 değirmen ve 6 ev de tarafların rızasıyla yapılan kiralama karşılığında Türklere verilmiştir. Kilise olduğu belirtilen taşınmazın ise bir harabe olduğu anlaşılmıştır. Şikâyetlerin asılsızlığına ve haksızlığına rağmen adı geçen gayr-i menkuller sahiplerine iade edilmişlerdir. Ayrıca konuyla ilgili gerekli bilgi Rum Mahallesi Muhtarlığı'na tebliğ edilmiştir⁷⁵.

Sevkiyata tabi tutulan Ermeni ve Rumların mallarının yağmalandığına dair gerek Taner Akçam ve gerekse Hilmar Kaiser tarafından çok ciddi iddialar ortaya atılmıştır. Taner Akçam, Ermeni mallarının durumuyla ilgili İttihatçı Hükümetler tarafından yayınlanan 30 Mayıs, 10 Haziran ve 26 Eylül 1915 tarihli genelgelerle imha ve yağmaya yönelik bir politika güdüldüğü mesajlarının verilmek istendiğini oysaki asıl amacın Ermeni mallarına el koymak olduğunu iddia etmektedir. Akçam'a göre İttihatçılar terk edilen Ermeni mülklerini, Balkanlar'dan göç eden Müslüman muhacirleri yerleştirmek için kullanılmışlardır. İttihatçılar Ermenilere göstermediği özeni, onların geride bıraktıkları mallarına karşı göstermişlerdir. Hükümet Ermeni mallarını bizzat kullanmak istemiş, bu yüzden yağmalanmasına ve özel amaçlar için kullanılmasına karşı çıkmıştır. Açılan soruşturmalar ve yapılan yargılamalar,

⁷² BOA, *DH.HMŞ*, 7/2-3, lef. 7, 28 Eylül 1335 (28 Eylül 1919).

⁷³ BOA, *DH.HMŞ*, 7/2-3, lef. 3/1, 17 Nisan 1335 (17 Nisan 1919).

⁷⁴ BOA, *DH.HMŞ*, 7/2-3, lef. 8, 9, 18 Nisan 1335 (18 Nisan 1919).

⁷⁵ BOA, *DH.HMŞ*, 7/2-3, lef. 10, 28 Eylül 1335 (28 Eylül 1919).

hep bu uğurda ihmali görülen kişilerle ilgilidir⁷⁶. Akçam, Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Rum köylerinin kuşatma altına alındığını, Rum vatandaşlardan zorla para ve ürün toplandığını, ev ve topraklarına el konulduğunu ve hayvanlarını çalındığını iddia etmektedir. Akçam daha da ileri giderek bu eylemlerin basit birer eşkıyalık olayı olarak nitelendirilemeyeceğini, bizzat Hükümet tarafından planlanıp organize edildiğini ifade etmiştir⁷⁷. Akçam, İttihatçıların Rumlara, Ermenilere oranla daha müsamahakâr davrandıklarını belirtmiş, ancak Rumları sevkiyata tabi tutarlarken geri dönmelerini hesaplamadıklarını, mallarını Müslüman muhacirlere peşkeş çekerek bir anlamda Anadolu'daki Gayr-i Müslim unsurları yok etmek istediklerini iddia etmiştir⁷⁸. Akçam, Ermeni ve Rumlara uygulanan yağmalama siyasetini Başbakanlık Osmanlı Arşivleri'nden elde etmiş olduğu belgelerle desteklemeye çalışmıştır.

Ne var ki Akçam'ın yukarıda belirtmiş olduğumuz iddialarına katılmamız mümkün değildir. Öncelikle Akçam, Ermeni ve Rum sevkiyatları kararlarının kasıtlı ve planlı olarak Anadolu'nun Türkleştirilmesi amacıyla alındığını savunarak bilimsel gerçeklerle ters düşmüş, daha başından konuya tarafı yaklaştığını göstermiştir. Ermeni ve Rumların neden sevkiyata tabi tutulduğunu ve İttihatçıların söz konusu topluluklara karşı her hangi bir önyargılarının bulunmadığını daha önce açıkladığımız için burada tekrarına lüzum görmüyoruz. İkinci olarak Akçam, sevkiyat olayının Birinci Dünya Savaşı devam ederken olağanüstü şartlar altında gerçekleştirildiği gerçeğini görmezden gelmektedir. Tarihi olayların yorumlanmasında temel kural olayın yaşandığı dönemin şartlarının dikkate alınmasıdır. Üçüncü olarak Akçam, sevkiyat sırasında Ermeni ve Rumlara ait menkul ve gayr-i menkullerin durumuyla ilgili Hükümet tarafından alınan tedbirleri hafife alarak ve göstermelik olarak niteleyerek objektiflikten uzaklaşmaktadır. Akçam, sadece sevkiyat sırasında yaşanan münferit suiistimal olaylarına ilişkin Osmanlı belgelerini kullanmakta, ancak belgelerin devamında yer alan ve Hükümet tarafından alınan tedbirleri ihtiva eden bilgileri kasıtlı olarak görmezden gelmektedir. Yine sevkiyat olayı ile ilgili olumlu icraatları içeren tek bir belgeye dahi yer verilmemesi, Taner Akçam'ın iddialarına gölge düşürmektedir. Son olarak Ermeni ve Rumların geri dönüş kararnamesi, mal ve mülklerin iadesi yolundaki çalışmalar da Akçam tarafından kasıtlı olarak dikkate alınmamıştır. Akçam Ermeni ve Rum sevkiyatı üzerine göstermiş olduğu hassasiyeti, Balkanlardan göçe zorlan yüz binlerce Türk-Müslüman ahalî ve onların menkul ve gayr-i menkullerinin durumu konusunda gösterememiştir.

Hilmar Kaiser ise, 10 Haziran 1915 ve 26 Eylül 1915 tarihli Emval-i Metruke genelgelerinin arasında hiç bir fark olmadığını, her iki genelgenin Osmanlı Devleti'nin hukuk dışı uygulamalarını örtbas etmek için çıkarıldığını iddia etmektedir. Kaiser ayrıca, 26 Eylül 1915 tarihli genelgenin çıkarılmasında Almanya'nın etkisi olduğunu

⁷⁶ Taner Akçam, *a.g.e.*, s. 209-237.

⁷⁷ Taner Akçam, *a.g.e.*, s. 113-115.

⁷⁸ Taner Akçam, *a.g.e.*, s. 124-131.

ifade etmektedir⁷⁹. Kaiser iddialarının devamında, sevkiyatın Ermeni mallarını gasp etmek amacıyla gerçekleştirildiğini, Ermeni mülklerine Müslüman muhacirlerin yerleştirildiğini, sevkiyat esnasında Ermeni mallarının çalındığını, yağmalandığını ve çok sayıdaki mülkün satışa dahi çıkartılmadan doğrudan ordunun ihtiyaçları için kullanıldığını belirtmektedir⁸⁰. Kaiser, bu konudaki iddialarını Osmanlı Arşivleri'nden elde ettiği ve içeriğini tam olarak açıklamadığı bir kaç belgeyle kanıtlamaya çalışmaktadır⁸¹. Söz konusu belgelere göre bazı Müslüman şirketleri sevkiyat olayını fırsat bilerek geride kalan Ermeni mülklerini ucuza almış ve kâr elde etmişlerdir. Hatta 200 Lira'ya alınan ev ve dükkânlar birkaç gün sonra 10.000 Lira'ya satılmıştır. Kaiser konuya ilişkin Trabzon Avusturya-Macaristan Konsolosu Ernst von Kwiatkowski'nin raporlarına dayanarak benzer uygulamaların Karadeniz bölgesinde de gerçekleştirildiğini iddia etmiştir⁸². Kaiser terk edilen Ermeni mülklerine Müslüman muhacirlerin yerleştirilmesinin, Ermenileri Anadolu'dan atma amacına yönelik olduğunu, bu sayede ve sevkiyatın kalıcı bir tedbir olduğunun ispatlandığını ifade etmektedir. Ancak Kaiser söz konusu iddialarını ana kaynak durumundaki Osmanlı Arşiv belgeleri yerine, genelde yabancı gazetelere ve yabancı devlet adamlarının hatıratlarına dayandırmıştır⁸³. Ayrıca Kaiser'in çalışmasında Hükümet'in Ermeni menkul ve gayr-i menkullerini korumaya yönelik almış olduğu tedbirlerin hiçbirisine yer verilmemektedir. Esasında Hilmar Kaiser, tıpkı Taner Akçam gibi, sevkiyat olayını soykırım gibi yanlış bir terminolojiyle ifade etmeye çalıştığı için daha başlangıçta tarafsızlığını kaybetmiştir. Sevkiyat sırasında yaşanan münferit olayları genellemeye çalışması, yazarın bir başka olumsuz yanı olarak göze çarpmaktadır.

Kaiser İttihatçıların yağma ve müsadere uygulamasının Rum vatandaşlar için de söz konusu olduğunu iddia etmiştir. Ona göre Ege kıyılarındaki Rum mallarına, çiftliklerine ve arazilerine saldırılmıştır. İttihatçıların Rumları mallarını gasp etmek amacıyla sevkiyata tabi tuttuklarını iddia etmiştir⁸⁴. Ancak Kaiser bu noktada yine objektiflikten uzaklaşmakta ve Rum mallarını korunmasına yönelik alınan tedbirleri ve uygulamaları görmezden gelmektedir. Buna karşın Kaiser'in Balkanlar'dan Anadolu'ya yapılan Türk-Müslüman göçü ve onların menkul ve gayr-i menkulleri hakkında herhangi bir değerlendirmede bulunmaması oldukça ilginçtir.

⁷⁹ Hilmar Kaiser, "1915-1916 Soykırımı Sırasında Ermeni Mülkleri, Osmanlı Hukuku ve Milliyet Politikaları", *İmparatorluktan Cumhuriyet'e Türkiye'de Etnik Çatışma*, (Derleyen: Erik Jan Zürcher), İletişim Yay., İstanbul 2008, s. 139-140.

⁸⁰ Hilmar Kaiser, *a.g.m.*, s. 142-149.

⁸¹ Kaiser bu konuda Talat Paşa'ya ait olduğunu iddia ettiği, 9 ve 16 Şubat 1916 tarihli ve Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemî'ne ait 61/31 ve 60/275 numaralı belgelere atıf yapmıştır. Ancak söz konusu belgelerin tamamını yayınlamamıştır. Kaiser söz konusu belgelere dayanarak sevkiyat sırasında suiistimalleri belirtmiştir. Ancak belgenin devamında muhtemelen Talat Paşa'nın tedbirlerin alınması, sorumluların yakalanması şeklindeki emirlerini kasıtlı olarak görmezden gelmiştir.

⁸² Hilmar Kaiser, *a.g.m.*, s. 150-151.

⁸³ Hilmar Kaiser, *a.g.m.*, s. 127-133.

⁸⁴ Hilmar Kaiser, *a.g.m.*, s. 153-154.

VI) - Terk Edilmiş Rum ve Ermeni Mallarının Cumhuriyet Dönemi'ndeki Durumu

Terk edilen Rum ve Ermeni gayr-i menkulleri, 3 Eylül 1923'ten itibaren Hazine'ye devredilmeye başlanmıştır⁸⁵. Bu uygulama, 31 Mayıs 1926 tarih ve 882 sayılı kanunla kesinleştirilmiştir⁸⁶. Hazine'ye devredilen gayr-i menkullerin bir kısmı, Ermeniler tarafından şehit edilen eski İttihatçıların yakınlarına verilmiştir. Mesela Hazine'ye devredilen Ermeni gayr-i menkullerden 20.000 Lira değerindeki bir tanesinin Ermeniler tarafından öldürülen Talat Paşa'nın eşi Hayriye Hanım'a verilmesi kararlaştırılmıştı. Ancak Hayriye Hanım kendisine verilecek 20.000 Liralık emlakın yarısının Talat Paşa'nın kız kardeşi Kamile Hanım'a verilmesini istemiştir. Fakat Hayriye Hanım'a verilmesi kararlaştırılan emlak başkasına verilmiştir. Bu defa İstanbul HocaPaşa'da Hoybar Mahallesi'nde Aşir Efendi Sokak'ta 1280 hissedenden oluşan emlakın 180 hissesi Topalyan Karnik isimli bir Ermeni tarafından terk edilerek hazineye intikal etmişti. Hükümet, 6328 Lira değer biçilen bu emlakın Hayriye Hanım'a verilmesini uygun görmüştür. Geriye kalan 10.000 Liralık emlak için de yeni bir gayr-ı menkul aranmasına karar verilmiştir⁸⁷. Ancak söz konusu evin değeri yangın çıkması sonucu 4621 Lira'ya düşmüştür. Ev bu haliyle Hayriye Hanım'a verilmiştir⁸⁸.

Yine Beyoğlu'nda Feriköy Fransız Mezarlığı karşısında Viçen Hokaçyan isimli bir Ermeni tarafından terk edilerek Hazine'ye intikal etmiş olan toplam 20.000 Lira değerindeki arsa ve dükkânların Ermeniler tarafından öldürülen Cemal Paşa'nın ailesine verilmesi kararlaştırılmıştır⁸⁹. Enver Paşa'nın ailesi için böyle bir uygulama söz konusu olmamıştır.

⁸⁵ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, *Başvekâlet Kalem-i Mahsus Müdürlüğü*, 030.18.01/025 498, 30 Ağustos 1927.

⁸⁶ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, *Başvekâlet Kararlar Dairesi Müdürlüğü*, 030.18.01/86314, 9 Nisan 1939.

⁸⁷ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, *Başvekâlet Kararlar Dairesi Müdürlüğü*, 030.18.01/86314, 9 Nisan 1939.

⁸⁸ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, *Başvekâlet Kararlar Dairesi Müdürlüğü*, 030.18.01/874616, 9 Nisan 1939

⁸⁹ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, *Başvekâlet Kalem-i Mahsus Müdürlüğü*, 030.18.01/025 498, 30 Ağustos 1927.

Sonuç

İttihatçıların 1915 ve 1916 da gerçekleştirilen sevkiyat öncesinde gerek Ermenilere gerekse Rumlara karşı her hangi bir kin, nefret ve düşmanlığı bulunmamaktadır. Hatta Meşrutî rejimin tesis edilmesi konusunda her iki unsurla işbirliği yoluna gidilmiştir. İttihatçılar ilk başlarda Osmanlılık fikri çerçevesinde Osmanlı Devleti'nin parçalanmaması amacıyla önemli gayretler sarf etmişlerdir. Ancak ilerleyen yıllarda Rumlar Yunanistan ile birleşme, Ermeniler de bağımsız bir devlet kurmak amacıyla bir takım faaliyetler içerisinde bulunmuşlardır. Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile birlikte Ermeni ve Rumlara yönelik sevkiyat kararı almak zorunda kalmıştır. Kararın alınmasında tamamen iç güvenlik gerekçeleri etkili olmuştur.

Sevk edilen Ermeni ve Rumların menkul ve gayr-i menkullerinin korunması yolunda azami gayret gösterilmiştir. Nitekim 10 Haziran 1915, 11 Ağustos 1915, 26 Eylül 1915, 23 Aralık 1915 ve 5 Ekim 1916 tarihlerinde çıkartılan genelgelerle; Ermeni mallarının korunması hususunda azami gayretin sarf edilmesi ve terk edilen malların satışından elde edilen gelirlerin büyük bir bölümünün sevk ve iskânı sırasında Ermenilerin işlerinin karşılanmasında kullanılmasına karar verilmiştir. Ayrıca sevk edilen mahallerde ikamet edilmesi ve zaruri ihtiyaçlarının karşılanması amacıyla çok sayıda emlak ve arazinin parasız olarak Ermenilere dağıtılmasına karar verilmiştir.

Sevkiyat olayının Birinci Dünya Savaşı'nın devam ettiği tarihlerde, yani olağanüstü şartlar altında gerçekleştirilmesi, konuyla ilgili alınan önlemlerin takibini güçleştirdiği gibi, bir takım suistimal olaylarını gündeme getirmiştir. Ancak İttihatçı Hükümetler suistimallerle mücadele konusunda oldukça kararlı ve ısrarcı bir tutum sergilemişlerdir. Nitekim Meclis-i Vükelâ'da, 28 Eylül 1915'te alınmış olan kararla suistimal olaylarına kesinlikle müsaade edilmeyeceğini, bu tür çirkin olayların sorumlularının yakalanarak Sıkıyönetim Mahkemeleri'ne gönderileceği kesin bir dille ifade edilmiştir. Ayrıca sevk edilen Ermenilerin aşar, ağnam ve emval-i saireden olan borçlarının ileri bir tarihe tecil edilmesi sağlanmıştır.

Osmanlı Devleti 4 Kasım 1918'de, 27 Mayıs 1915 tarihli *Sevk ve İskân Kanunu* ile 26 Eylül 1915 tarihli *Sevk Edilen Şahısların Menkul ve Gayr-i Menkullerinin Durumunu Düzenleyen Kanun*'un kaldırdığını açıklamıştır. Böylece sevke tabi tutulan Ermeni ve Rumların geri dönüş süreci başlamıştır. Yaklaşık iki yıl devam eden bu süreç 1920 başlarında sonuçlandırılmıştır. Buna göre; terk edilmiş mallardan hazine adına kaydedilmemiş olanlarla, terk edilip satılmamış olanlar sahiplerine iade edilmiştir. Ermeni ve Rumların kilise, mektep gibi kurumları ilgili cemaatlere teslim edilmiştir. Sevkiyat sırasında kendi isteğiyle mallarını satmış olanlara, istedikleri takdirde mallarını geri alabilme fırsatı tanınmıştır.

Geri dönüş sürecinde bazı mülki amirler Hükümet'in yayınlamış olduğu genelgeye uymayarak keyfi davranışlarda bulunmuşlardır. Ancak Osmanlı Hükümeti bu tür eylemleri tasvip etmediği gibi, sorumlular hakkında zaman geçirmeden yasal işlem başlatmıştır.

Ermeni ve Rum vatandaşlar geri dönüşleri sırasında İngiliz işgal güçlerinin yoğun desteğini almışlardır. Bu durumdan istifadeyle bazı Ermeni ve Rum vatandaşlar kendilerine ait olmayan mülklerin iadesini talep etmişler, bu sayede çok sayıda Müslüman-Türk vatandaşın mağdur olmasına sebebiyet vermişlerdir.

İttihatçıların Ermeni ve Rum mallarını yağmaladığı iddiaları işgaller sürecinde kasıtlı olarak ortaya atılmıştır. İttihatçı karşıtı Hükümetlerin yapmış olduğu soruşturmalar neticesinde söz konusu iddiaların asılsız olduğu ortaya çıkartılmıştır.

Terk edilen ve sahipleri ortaya çıkmayan Rum ve Ermeni gayr-i menkulleri, Cumhuriyet döneminde Hazine'ye devredilmiştir. Hazine'ye devredilen gayr-i menkullerin bir kısmı, Ermeniler tarafından şehit edilen İttihatçıların yakınlarına verilmiştir. Hazine'ye aktarılan Ermeni ve Rum gayr-i menkulleri ile ilgili sağlıklı bir bilançoya sahip değiliz. Bu yüzden konuyla ilgili yeni ve kapsamlı çalışmalar yapılmalıdır.

KAYNAKÇA

- AHMAD, Feroz. *İttihatçılıktan Kemalizme*, (Çev. Fatmagül Berktaş Baltalı), Kaynak Yay., İstanbul 1996.
- AKÇAM, Taner. *Ermeni Meselesi Hallolmuştur*, İletişim Yay., İstanbul 2008.
- ARTUÇ, Nevzat. *Cemal Paşa (Askeri ve Siyasi Hayatı)*, TTK Yay., Ankara 2008.
- ATNUR, İ. Ethem. "Tehcir'den Dönen Rum ve Ermenilerin Emvalinin İadesine Bir Bakış", *Toplumsal Tarih*, Sa. 9, Eylül 1994, s. 45-48.
- AVAGAYAN, Arsen - MİNASSİAN, Gaidz F. *Ermeniler ve İttihat ve Terakki*, (Çev. Ludmilla Denisenko-Mutlucan Şahan), Aras Yay., İstanbul 2005
- BAKAR, Bülent. *Ermeni Tehciri*, Atatürk Araştırma Merkezi yay., Ankara 2009.
- Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Ankara 1995.
- BAYUR, Y. Hikmet. *Türk İnkılabı Tarihi*, C. II/IV, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991.
- CEMAL PAŞA, *Hatıralar*, (Tamamlayan ve Tertipleyen Behçet Cemal), Selek Yay., İstanbul 1959.
- DANIŞMENT, İ. Hamî. *Sadrızam Tefîk Paşa'nın Dosyasındaki Resmî ve Hususî Vesikalara Göre 31 Mart Vakası*, İstanbul 1961.
- _____, *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, C. IV, İstanbul 1955.
- DÜNDAR, Fuat. *Modern Türkiye'nin Şifresi (İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği 1913-1918)*, İletişim Yay., İstanbul 2008.
- HALAÇOĞLU, Yusuf. *Ermeni Tehciri ve Gerçekler (1914-1918)*, Ankara 2001.
- KAİSER, Hilmar. "1915-1916 Soykırımı Sırasında Ermeni Mülkleri, Osmanlı Hukuku ve Milliyet Politikaları", *İmparatorluktan Cumhuriyet'e Türkiye'de Etnik Çatışma*, (Derleyen: Erik Jan Zürcher), İletişim Yay., İstanbul 2008, s. 123-156.
- KERİMOĞLU, Hasan Taner. "Kilis ve Mektepler Kanunu Örneğinde II. Meşrutiyet Dönemi'nde İttihatçı-Rum İlişkileri", *ÇTTAD*, VI/14, (2007/Bahar), s. 3-25.
- KURAN, A. Bedevi. *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler*, Tan Matbaası, İstanbul 1945.
- MEVLANZÂDE RIFAT, *İttihat ve Terakki İktidarı ve Türkiye İnkılabının İç Yüzü*, (Yayına Haz. Ahmet Nezir Galitekin), İstanbul 1993.
- ORTAYLI, İlber. "Soykırım Olmadı Yaşananlar Mukatele", *Hürriyet*, 6 Nisan 2005, s. 20.
- ÖZDEMİR, Mustafa "I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Tarafından Gerçekleştirilen Rum Tehciri", *ÇTTAD*, VI/14, (2007/Bahar), s.27-40.

SÜSLÜ, Azmi *Ermeniler ve 1915 Tehcir Olayı*, Van 1990.

TUNAYA, T. Zafer. *Türkiye’de Siyasal Partiler*, C. I, İletişim Yay., İstanbul 1998.

GENELKURMAY ATASE ARŞİVİ

K. 536, D. 2095, F. 7-5, 12-9, 12-10, 12-11, 23-3, 23-4,

BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVİ

İMMS, 8 Zilhicce 1331(8 Kasım 1913).

DH.ŞFR, 59/19,

DH. HMŞ, 7/2-3, lef. 3/1, 8, 9, 10.

HR.HMŞ.İŞO, 108/2, lef. 62.

MV, 213/41.

BAŞBAKANLIK DEVLET ARŞİVLERİ GENEL MÜDÜRLÜĞÜ RESMİ İNTERNET SİTESİNDEN NAKLEN

DH. EUM.AYŞ, 38/62.

DH. ŞFR, 54 /167, 59/107, 55-A/143, 54-A/268, 54-A/388, 55/231, 59/105, 59/196, 57/208, 55/344, 56/236, , 60/61, 93/31, 58/158, 59/239.

DH. KMS, 49-2/15-2, 54-2/45-2, 49-2/15-1.

HR.SYS, 2882 /5-8,

MV, 199/35, 207/92, 208/38.

BAŞBAKANLIK CUMHURİYET ARŞİVİ

Başvekâlet Kararlar Dairesi Müdürlüğü, 030.18.01/86314, 030.18.01/86314, 030.18.01/874616.

Başvekâlet Kalem-i Mahsus Müdürlüğü, 030.18.01/025 498, 030.18.01/025 498.

GAZETE VE DERGİLER

Tasvî-i Efkâr, *Halka Doğru*, *İkdam*.